

VYTAUTAS MERKYS
(29 IV 1929 – 25 VII 2012)

Zmarły przed dwoma laty profesor Vytautas Merkys, członek Litewskiej Akademii Nauk i Litewskiej Katolickiej Akademii Nauk, był jednym z najwybitniejszych współczesnych historyków litewskich. Należał do pokolenia badaczy, które działalność naukową rozpoczęło w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku i w tzw. czasach radzieckich zmagало się z dotkliwymi ograniczeniami swobody twórczej. Profesor dawał przykład konsekwencji w dążeniu do poszerzania jej granic. Skupiając swe zainteresowania na dziejach Litwy w XIX w., podejmował „ryzykowne” tematy i w swych publikacjach przekazywał treści odległe od narzucanej przez politycznych decydentów poprawności ideologicznej. Jego dorobek twórczy (według bibliografii za lata 1950–2008) obejmuje ponad 600 naukowych i popularnonaukowych publikacji, w tym kilkanaście książek. Szczególnie doniosły wkład wniósł w badania nad litewskim odrodzeniem narodowym, stosunkami narodowościowymi i wyznaniowymi oraz dziejami Kościoła katolickiego na Litwie. Wiele uczynił dla rozwoju polsko-litewskich więzi naukowych. Jego kontakty z polskimi historykami miały w głównej mierze charakter nieoficjalnej, nacechowanej serdecznością współpracy, niekiedy trwającej długie lata.

Wczesne dzieciństwo V. Merkys spędził w rodzinnej wsi Czywy (lit. Čivai, nieopodal miasteczka Skopiszki), gdzie jego rodzice, Juozas i Marijona Merkiiai (Merkysowie), mieli kilkunastohektarowe gospodarstwo. W latach 1937–1940 uczęszczał do szkoły początkowej w Skopiszkach, później do progimnazjum w tejże miejscowości i do gimnazjum w Kupiszkach, które ukończył w 1946 r. i w tymże roku podjął studia historyczne na Uniwersytecie Wileńskim. Lata studiów (1946–1951) określiły poniekąd dalszą drogę życiową V. Merkysa. Na jego formację intelektualną duży wpływ wywarły wykłady i seminaria znakomitych uczonych, zwłaszcza Ignasa Jonynasa i Konstantinasa Jablonskisa.

W 1953 r. został przyjęty do pracy w Instytucie Historii i Prawa Litewskiej Akademii Nauk¹ i odtąd jego działalność naukowa i organizacyjna związana była ściśle z tym czołowym ośrodkiem badań historycznych na Litwie. W 1968 r. obronił pracę doktorską, której tematem był rozwój przemysłu na Litwie w XIX w. Opublikowana w następnym roku², została z dużym uznaniem przyjęta przez środowiska naukowe, zwracając uwagę rozległą podstawą materiałową, bogactwem

---

¹ Instytut parokrotnie zmieniał nazwę. Od 1991 r. stanowi samodzielną państwową instytucję naukową pod nazwą (przyjętą w 1990 r.) – Instytut Historii Litwy (Lietuvos istorijos institutas).

² Vytautas MERKIS, *Развитие промышленности и формирование пролетариата в Литве в XIX в.*, Вильнюс 1969.

treści i odejściem od cechujących radziecką historiografię schematycznych ujęć i tendencji propagandowej.

Od początku lat siedemdziesiątych na czołowe miejsce w badaniach V. Merkysa wysuwa się problematyka, najogólniej mówiąc, litewskiego procesu narodotwórczego w XIX i w początkach XX w. Spośród wczesnych jego prac z zakresu tej problematyki najbardziej znana jest biografia Szymona Dowkonta (*Simonas Daukantas*) wydana w 1972 r. (drugie wydanie w 1991 r.). Kolejne lata przyniosły wszechstronne i gruntowne opracowanie przez V. Merkysa historii zmagania narodu litewskiego z rusyfikacyjną polityką caratu, a zwłaszcza ze słynnym zakazem druków litewskich. Wśród wielu publikacji, jakie poświęcił tej tematyce, wyróżniające się miejsce zajmują cztery książki wydane w ostatnim ćwierćwieczu ubiegłego wieku. Pierwsza z nich, opublikowana w 1978 r. pt. *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (iki 1904 m.)* (Nielegalne druki litewskie w dobie kapitalizmu), przedstawia genezę i okoliczności wprowadzenia zakazu druków litewskich oraz narastający i przybierający różne formy opór wobec niego Litwinów uwieńczony powodzeniem w 1904 r. Walce wsi litewskiej z narodowym uciskiem poświęcił V. Merkys odrębne dzieło – ogłoszoną w 1982 r. pracę *Lietuvos valstiečiai ir spada XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje* (Litewscy chłopcy i kwestia druku w końcu XIX i na początku XX w.). Obie wymienione publikacje stały się podstawą dla kolejnej książki, *Knygnešių laikai 1864–1904* (Czasy kolporterów 1864–1904), która ukazała się w niepodległej już Litwie (w 1994 r.). Powstała w ten sposób trylogia przyniosła nowy i kompleksowy obraz czterdziestoletniej walki Litwinów o narodową kulturę. Znakomitym uzupełnieniem wspomnianej trylogii jest ogłoszona w 1994 r. książka *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias 1864–1904* (Drogi zabronionych wydawnictw litewskich 1864–1904), która szczegółowo dokumentuje walkę Litwinów z uciskiem rusyfikacyjnym.

Z późniejszych osiągnięć naukowych V. Merkysa wymienić należy przede wszystkim dwie monumentalne prace: wydaną w 1999 r. biografię żmudzkiego biskupa Macieja Wołonczewskiego (*Motiejus Valančius. Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*; Maciej Wołonczewski. Między katolickim uniwersalizmem a narodową specyfiką) oraz rozprawę o stosunkach narodowościowych w diecezji wileńskiej w latach 1795–1918 (*Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius 2006). W książce o Wołonczewskim życie i działalność tego hierarchy ukazał V. Merkys w ścisłym powiązaniu z dziejami Litwy, a zwłaszcza Kościoła katolickiego w tym kraju. „Fenomenowi” biskupa upatrywał głównie w jego stanowisku w kwestii relacji między katolicyzmem a litewskością. Druga z wymienionych prac to syntetyczno-analityczne dzieło, nowatorsko ujmujące problematykę przemian etnicznych i procesów narodotwórczych na litewsko-słowiańskim pograniczu etnicznym w XIX i początkach XX w. Z dorobku naukowego V. Merkysa wspomnijmy jeszcze prace poświęcone litewskim historykom (Ignasowi Jonynasowi i Konstantinasowi Jablonskisowi), edycje źródeł (m.in. listów pa-

sterskich biskupa Wołonczewskiego), obszerne rozdziały w zbiorowych syntezach historii Litwy, Wilna i Uniwersytetu Wileńskiego.

Przechodząc w 2000 r. na emeryturę, V. Merkys nie zahamował tempa intensywnej działalności naukowej. Dość powiedzieć, że w latach 2000–2008 jego dorobek twórczy powiększył się o 120 publikacji. Pod koniec życia napisał i ogłosił wspomnienia (*Atminties prošvaitės*, Vilnius 2009). Nie są one tylko autobiograficzną opowieścią. Autor dzieli się w nich z czytelnikami swą życiową mądrością, przemyśleniami o minionych czasach, o swej umiłowanej nauce historii, refleksjami o wydarzeniach, ludzkich losach i postawach.

Nie będąc członkiem partii komunistycznej, V. Merkys długo nie miał możliwości wykazać w pełni swych umiejętności w dziedzinie prac organizacyjnych. Sytuacja zmieniła się pod koniec lat osiemdziesiątych. Od 1987 do 1992 r. był dyrektorem Instytutu Historii Litwy, a następnie przewodniczył jego Radzie Naukowej (do 1999 r.). W działalność naukowo-organizacyjną angażował się także poza Instytutem, głównie w Litewskiej Akademii Nauk.

Twórczość naukowa profesora przez ponad półwiecze w istotny sposób współkształtowała rozwój litewskiej historiografii. Jego prace z żywym zainteresowaniem przyjmowano również poza granicami Litwy (świadczą o tym m.in. ich recenzje w polskich czasopismach naukowych). Był laureatem wielu nagród naukowych, a Uniwersytet im. Janki Kupały w Grodnie uhonorował go w 1993 r. tytułem doktora *honoris causa*.

Od przemęczenia intensywną pracą najlepiej chronił uczonego odpoczynek w wiejskim zaciszu w otoczeniu najbliższych. Od lat osiemdziesiątych zmagał się z chorobą serca, której rozwojowi nie zdołały powstrzymać coraz częstsze z biegiem czasu pobyty w szpitalu i troskliwa opieka żony, prof. Reginy Merkienė, oraz całej rodziny. Wraz ze śmiercią prof. V. Merkysa, wybitnego uczonego i człowieka wielkiej prawości, litewska nauka historyczna poniosła bolesną stratę, którą odczuwają także polscy badacze dziejów Litwy.

Jan Jurkiewicz (Poznań)